

10. Леута О. І. Валентно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур / О. І. Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 1998. – С. 25–31.

11. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.

12. Селіванова О. О. Теоретичні засади сучасної лінгвометодології / О. О. Селіванова // Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2007. – Вип. 5. – С. 6–16.

13. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.

Volodymyr Kalenych

Functional-Semantical Parameters of One-valency Verbs in the Publicistic Text

One-valency verbs in the Ukrainian language are considered in the article. Their semantic and semantic-syntactical parameters, peculiarities of the functioning in the publicistic text are analyzed. These verbs denote action, process, and state, generate with subjects two-component elementary sentence constructions.

Key words: verb, valence, semantics, one-valency verb, predicate, subject.

Олена Кульбабська

**ФУНКЦІЙНИЙ ДІАПАЗОН ДОПУСТОВИХ СИНТАКСЕМ
У ПРОСТОМУ НЕЕЛЕМЕНТАРНОМУ РЕЧЕННІ**

У статті досліджено семантичні та морфолого-синтаксичні кореляти допустових синтаксем, встановлено їхню дериваційну базу та стилістичні функції.

Ключові слова: просте неелементарне речення, вторинна предикатна синтаксема, адвербіальна семантика, допустова зумовленість.

Система моделей речення в українському синтаксисі – відображення мовного світобачення людини. У центрі самої реченнєвої моделі перебуває мовець (представник мовного колективу) і суб'єкт, про якого мовець повідомляє адресатові, добираючи мовні засоби для вираження змісту висловлення. Через те в інформативно-референційній площині речення паралельно з основною – репрезентативною – семантикою, наявні й інші значення, що мають доповнювальний, уточнювальний чи ускладнювальний характер. До таких одиниць належать прості неелементарні речення, до семантико-синтаксичного мінімуму яких, окрім основної, входять вторинні синтаксеми із синкретичними (симультанними) значеннями, що „пов'язані із здатністю синтаксем у певних синтаксичних позиціях набувати полісемантичності, за потреби розгортати одне із своїх потенційних, імпліцитно виражених значень” [5, с. 120]. Нині вони перебувають у центрі досліджень із семантичного синтаксису (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, М. Мірченко та ін.).

Найчисельнішу групу простих неелементарних речень формують реченнєві конструкції із вторинними предикатними синтаксемами, чільне місце з-поміж яких посідають адвербіальні синтаксеми – темпоральні (див. праці П. Білоусенка,

О. Бондаря, М. Всеволодової, З. Іваненко та ін.), причинові (Н. Бурлаківська, Л. Дубовик, М. Степаненко, О. Халчанська, І. Щукіна та ін.), цільові (О. Гандзюк, Л. Руденко, Н. Попович та ін.), допустові (Н. Ковальова, К. Розова, Т. Ткачук та ін.), умовні (Т. Зінченко, О. Новікова та ін.). Оскільки синтаксемний склад української мови постійно поповнюється внаслідок процесу відмінкової адвербіалізації (синтетичними та аналітичними засобами), то витлумачення процесів ускладнення семантичної структури простого речення потребує чіткої диференціації та комплексного дослідження його складників. *Мета* нашої розвідки – з'ясувати функційні особливості синтаксем допустової зумовленості, виявити їхні семантичні та морфолого-синтаксичні варіанти.

Допустові синтаксеми, або протиставно-допустові, наслідково-допустові, причиново-допустові [6, с. 41], містять указівку на реальну модальність і характер явища, яке суперечить повідомлюваному наслідкові. Для розуміння простих неелементарних речень із допустовими синтаксемами, за нашими спостереженнями, часто потрібне знання якихось дуже конкретних ситуацій і закономірностей, аксіом дійсності. У цьому аспекті допустова ситуація має складну структуру, що її формують чотири семантичні компоненти, відношення між якими можна кваліфікувати як взаємодію двох причиново-наслідкових ситуацій: ситуації обґрунтування потреби виконання дії, що охоплює допустовий компонент (потенційну причину) й очікуваний наслідок, та ситуації предметної причини, яку репрезентує відношення причини і здійсненої дії.

Речення, ускладнені вторинними предикатними синтаксемами з допустовою семантикою, – це складні судження, у яких відношення кон'юнкції між двома простими судженнями містять указівку на протидію між кількома явищами („допустовий конфлікт”), тобто: „*p*, незважаючи на *q*”. Загальна семантика досліджуваних простих неелементарних речень – „Явище *q* обмежує вияв явища *p*, але всупереч цьому обмеженню явище *p* стає реальним”, напр.: *До цього всесильного поняття він, незважаючи на коронування, ще не мав доступу* (Р. Іваничук). Такий тип ускладнення зумовлений одним із чинників або їхньою сукупністю, зокрема: зміною екзистенційних статусів обох явищ (їх тривання може бути фактом або припущенням); ставленням мовця або третьої особи до них (їх реалізація може бути бажаною чи небажаною, оцінюватися позитивно чи негативно); оцінкою їхнього масштабу (мовець може оцінити явища як важливі або неважливі) [1, с. 620].

Варіанти допустових синтаксем різняться за продуктивністю, семантичними відтінками, граматичною спеціалізацією. Попри те, усі вони зберігають семантико-синтаксичні зв'язки з вихідними для них підрядними допустовими частинами складнопідрядних речень, як-от: 1) *Попри загальне ослаблення тіла велике роздрознення нервів – потреба супокою* (І. Франко) // *Велике роздрознення нервів – потреба супокою, дарма що тіло ослаблене*; 2) *І руки йому [Іванові] співали без музики* (М. Матіос) // *І руки йому співали, хоча музики не було*; 3) *Чому повзеш ти на чужі землі, не розривши своєї?* (Р. Іваничук) // *Чому повзеш ти на чужі землі, не зважаючи на те, що своєї не розрив?* Отже, прості речення з допустовими синтаксемами поліпропозитивні, поліпредикатні, а також моно- (3) або полісуб'єктні (1, 2).

Допустові синтаксеми виражають зворотну зумовленість, повідомляючи про підставу чи умову, усупереч якій реалізується ситуація, що її репрезентує оформлена реченнєво пропозиція з такими базовими предикатами: дії, напр.: *Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши* (В. Стефаник) // *Я тобі сиплю овес + (Хоч) Я сам ще нічого не їв; Гонорові газдівські дівки без батьківського благословення приносили у подолах нагуляних дітей* (М. Матіос) // *Дівки приносили у подолах дітей + (Незважаючи на те, що) Батько не благословив; процесу, напр.: Шовковиця обсипалася, не доспівши* (Р. Іваничук) // *Шовковиця осипалася + (Хоч) Вона не достигла; Не скрижаніє вечір попри студінь* (В. Вознюк) // *Вітер не скрижаніє + (Хоч) Студено; стану, напр.: Біль жив з нею щохвилини, не даючи про себе знати нічим* (Т. Осьмачка) // *Біль жив з нею + (Хоч) Він не давав про себе знати; Попри прогнози синоптиків доцило* // *Доцило + (Незважаючи на те, що) Синоптики не прогнозували; якості, напр.: Оцінки ті, заперечуючи одна одну, були важливими* (З часопису) // *Оцінки були важливими + (Дарма що) Вони заперечували одна одну; А ти мінлива без дозволу* (В. Вознюк) // *А ти мінлива + (Хоч) Хтось тобі не дозволяє; власне-локативними: Мріючи про волю, опинялася людина в золотій клітці* (З підручника) // *Людина опинялася в клітці + (Хоч) Вона мріяла про волю; кількості: Незважаючи на оптимізм демографів, українців поменшало* (З часопису) // *Українців поменшало + (Хоча) Демографи (є) оптимістичні.*

Центрами згорнутих пропозицій найчастіше стають вихідні предикати дії, процесу, стану (між тим і буття), якості, ускладнені допустовою семантикою. Насамперед це трансформовані вторинні предикати, морфологічно представлені прийменниково-відмінковими формами, а за умови вживання в певному контексті ще й дієприслівниками, прикметниками та дієприкметниками.

З-поміж вторинних предикатних допустових синтаксем виокремлюємо такі **семантичні різновиди**: 1) невідповідності між зіставлявальними явищами: „незважаючи на + зн. в.”: *Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ божий здоровими сивими очима* (М. Коцюбинський); „незалежно від + р. в.”: *Незалежно від ймення Великий, своєї долі не уникнув і Помпей* (А. Содомора); „попри + зн. в.”: *Попри її слух Іваниха Дубиха пересовується легко* (О. Кобилянська); „крізь + зн. в.”: *Він булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова* (І. Франко); „при + м. в.”: *Прецінь при всій тій тяжкості, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку, ані не помінявся ним за палицю й торби жебрацькі* (І. Франко); „без + р. в.”: *Без вітру з ніг падає* (Нар. тв.); „в + зн. в.”: *І в погоду часом грім ударяє* (Нар. тв.); 2) свідомої, цілеспрямованої протидії комусь, чомусь: „всупереч (усупереч) + д. в.”: *Оце дівчина всупереч всьому співає своїх любих пісень* (Панас Мирний); „наперекір + д. в.”: *Наперекір волі Хо полохливість людська робить його злим генієм* (М. Коцюбинський); „на противагу + д. в.”: *На противагу Одисеві, Овідія Боги позбавили дня повороту* (А. Содомора); „на відміну від + р. в.”: *На відміну від справжніх тіней, слуги місця потребували чимало* (А. Содомора); „без огляду на + зн. в.”: *Без огляду на прогнози соціологів рейтинг кандидата в Президенти зростає* (З часопису).

М. Мірченко, урахуваючи комунікативну значущість вторинних предикатних синтаксем, розмежовує їхні два типи: 1) нейтральної допустовості, яку передають сполучення „незважаючи на + зн. в”, „при + м. в”, указуючи на звичайну, знебарвлену в змістовому плані різноспрямованість і суперечність явищ; 2) акцентованої допустовості, увиразнене порушення природного взаємозв'язку явищ репрезентують сполучення „всупереч + д. в”, „наперекір + д. в”, „попри + зн. в”, „незалежно від + р. в.” [8, с. 144–145].

Функціонування допустових синтаксем зумовлюють стилістичні параметри тексту. Так, форму „наперекір + д. в.” використовують здебільшого в розмовному стилі, у стилях художньої літератури, тоді як давальний відмінок із прийменником *усупереч* найуживаніший у науковому й публіцистичному стилях [3, с. 143]. Окрім загального значення, допустові синтаксеми мають широкий спектр семантичних відтінків (див.: [2; 7 та ін.]).

Відношення допустовості в семантичній структурі простого неелементарного речення посилює своєрідне наповнення компонентів – заперечний характер базового предиката, напр.: *Часом і з дощами капуста не росте* (Нар. тв.); наявність лексем антонімічного змісту: *Біла зима й чорне сіно з'їсть* (Нар. тв.).

Сукупність морфолого-синтаксичних варіантів допустових синтаксем, на думку дослідників, репрезентують лише прийменниково-відмінкові форми [7, с. 24–25; 4, с. 275; 9, с. 202]. Прийменники, що входять до складу цих конструкцій, маркують протидію між явищами, означеними базовими предикатами і прийменниково-відмінковою формою. До того ж „дія, названа опорним компонентом, відбувається незалежно від ступеня протидії фактів, виражених групою” [7, с. 25]. Проте, за нашими спостереженнями, додатковими засобами вираження допустового значення є: 1) числівниково-прийменниково-іменні сполучення, у складі яких здебільшого функціонує іменник із конкретно-предметним значенням або такий відпредикатний іменник, у якого в сучасній українській мові розвинулося вже предметне значення, порівн.: *Усупереч двом розпорядженням згори дирекція провела збори* та *Незважаючи на свої сорок п'ять років, жінка виглядала молодою*; 2) дієприслівники з контекстуальним значенням допусту: *Просить покірно, наступивши на горло* (Нар. тв.); *Не вважаючи на спеку, татарки виглядали з дахів*, [як купки квіток на грядках] (М. Коцюбинський); 3) актуалізовані прикметники та дієприкметники з імпліцитною допустовою семантикою: *І зрубане дерево навесні хоче розпустити листя* (Нар. тв.); *З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду* (І. Вільде); *Досить докладно складений і ретельно обговорений, цей план не був втілений у життя* (Із підручника); 4) субстантивний зворот у препозиції до означуваного іменника та за умови відокремлення: *Людина з нахилом до природничих наук, він став філологом* (З часопису); 5) прислівник *наперекір*, що виражає допустові семантико-синтаксичні відношення складнопідрядного речення, порівн.: *Син одружився, хоч йому забороняли* → *Син одружився наперекір*. Усі ці конструкції означають протилежний від сподіваного наслідок дії, репрезентованої в основній пропозиції.

Допустова семантика має своїм підґрунтям усі різновиди релятивної часової перспективи – одночасність і різночасність (попередність чи наступність) означення ситуацій, напр.: *Не кидаючи роботи, вона одразу завела гостинну зо мною розмову* (С. Васильченко); *Попри матеріальну скруту суспільство має думати про духовність* (З часопису); – *Та-бо за 19 кр[ейцарів], а твій за 14, – томсував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу* (І. Франко) тощо.

У сучасній українській мові широко репрезентовано паралельні синтаксичні конструкції, що є невичерпним джерелом вражальності, свідченням багатства мови, виявом її національної специфіки. Водночас такі одиниці визначають системний характер мови, упорядковану сукупність її фактів, виявляють тенденцію до економії мовних ресурсів. Звичайно, за трансформації складнопідрядного речення в просте, як і за будь-якого перетворення, певна частина інформації втрачається. Зокрема, складна за будовою синтаксична одиниця зменшує докладність повідомлення, динамізм. Натомість згорнута конструкція увиразнює лаконізм, уможлиблює концентрацію уваги читача лише на центральній дії. Набута специфіка спричинена тим, що у складнопідрядному реченні інформацію передають обидві предикативні одиниці (головна й підрядна), а отже, йому властиві більша деталізація, смислова ємність, а ширший контекст зумовлює повільніший темп мовлення. У формальній будові простого ускладненого речення представлено один предикативний центр, а в семантичній структурі – один базовий (основний) предикат зі своїм валентним оточенням та вторинний предикат, не зумовлений валентністю. Тому така реченнева побудова передає відомості про дві події стисліше, з меншою кількістю деталей, а згорнутий контекст забезпечує пришвидшений темп повідомлення.

Вивчення семантичних корелятивів має важливе теоретичне і практичне значення та потребує подальших наукових розвідок. Зокрема, дослідження механізмів семантичного ускладнення простого речення дає змогу глибше пізнати категорійну структуру мови, виявити її номінативну різноманітність й оцінити комунікативні та функційні потенції. У практичному сенсі вивчення формально-семантичних співвідношень сприяє цілеспрямованому пошуку засобів мови для повноцінного передавання різноаспектної інформації і, безперечно, стосується питань, пов'язаних із культурою мовлення, оскільки паралельні синтаксичні одиниці стають функційно значущими внаслідок ретельного відбору, зумовленого інтенціями та естетичними смаками мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Фундаментальная классификация предикатов. Уступительность как сложный системообразующий смысл [Текст] / Ю. Д. Апресян // Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева и др. ; отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 75–109; 620–712.
2. Вихованець І. Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення [Текст] / І. Р. Вихованець // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки) / [ред. кол. : д-р філол. наук. М. А. Жовтобрюх (відп. ред.)]. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 90–95.

3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія]. [Текст] / І. Р. Вихованець / – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис [Текст] : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Гуйванюк Н. Основні типи інформативно-референційних смислів у реченні-висловленні [Текст] / Ніна Гуйванюк // Семантика мови і тексту : зб. статей VI Міжнар. конф., 26–28 вересня 2000 р.; ред. кол. : В. І. Кононенко (голова) та ін. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 118–126.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
7. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції з допустовим значенням [Текст] / З. І. Іваненко // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 4. – С. 24–28.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Olena Kulbabska

Functional range of secondary syntaxemes in simple unelementary sentence

In this article research of semantic is conducted and morphologic-syntactic correlates of circumstance syntaxemes, set their origin and stylistic functions.

Keywords: simple unelementary sentence, second predicative syntaxeme, adverbially semantics, conditionality.

Раїса Христіанінова

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРИСУБСТАНТИВНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

У статті проаналізовані семантичні різновиди складнопідрядних речень з присубстантивними підрядними частинами. Виокремлено два їхні основні класи (власне-атрибутивні й невластне-атрибутивні), кожний із яких поділений на декілька різновидів.

Ключові слова: складнопідрядні речення, присубстантивні підрядні частини, власне-атрибутивні складнопідрядні речення, невластне-атрибутивні складнопідрядні речення.

У розгляданих конструкціях характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, а отже, і їхні семантико-синтаксичні типи, визначають опорні слова, які своєю морфологічною природою передбачають поєднуваність з атрибутивними поширювачами, котрі можуть бути вираженими не тільки лексемами, а й описово, окремою пропозицією. Підрядна означальна частина семантично відрізняється від члена речення означення тим, що предметові приписують не ознаку у звичайному розумінні, а стан речей, у якому цей предмет є партиципантом [4, с. 258]. Між предикативними частинами в таких складнопідрядних реченнях виникають означальні семантико-синтаксичні відношення, семантика яких має абсолютно відмінну природу порівняно з часовими, причиновими, умовними, цільовими та іншими семантико-синтаксичними відношеннями, “вона вказує лише на те, що кожний залежний елемент, якою б внутрішньою семантикою він не був наділений,